

Dr RADOŠ LJUŠIĆ, redovni profesor
Profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu u penziji
Beograd, Republika Srbija
rados.i.ljusic@gmail.com

UDK 93/94:929 Екмеčić М.(049.32)
323.1(=163.3/.6)(049.32)

naučna kritika / scholarly polemic
primljeno / received: 17. 1. 2023.
prihvaćeno / accepted: 24. 5. 2023.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2023.2.ljus.483-502>

JUGOSLOVENSTVO I SRPSTVO MILORADA EKMEČIĆA (MARGINALIJE POVODOM IZLASKA SABRANIH DELA)

APSTRAKT: Članak daje kritički osvrt na sabrana dela srpskog i jugoslovenskog istoričara Milorada Ekmečića, objavljena u petnaest tomova 2021. godine. Analizirajući Ekmečićeva ključna istoriografska dela, ovaj rad ukazuje na kontinuitet njegovog shvatanja i zastupanja jugoslovenstva u toku najvećeg dela njegove naučne karijere. Dati su Ekmečićevi ključni stavovi o jugoslovenskoj ideji i jugoslovenstvu, kao i promena stavova prema srpstvu posle autorovog dolaska u Beograd 1992. godine. Članak aktuelizuje pitanje kako je Ekmečić bio u tako dubokoj zabludi o budućnosti jugoslovenstva i Jugoslavije? Ukazano je i na nerešenu dilemu oko ratnih ciljeva Kraljevine Srbije 1914: da li je Srbija ušla u Veliki rat i vodila ga radi ujedinjenja srpskog naroda ili ujedinjenja jugoslovenskih naroda, kao i na Ekmečićevo hronološko određenje prema srpskoj revoluciji, koje nije uključilo ukidanje feudalizma.

KLJUČNE REČI: Milorad Ekmečić, Jugoslavija, jugoslovenstvo, Srbija, Bosna i Hercegovina, srpska revolucija, sabrana dela Milorada Ekmečića

Deobe i seobe su zla kob Srba, jer su obeležile srpsku istoriju od dolska na Balkan do danas. Nije se nacionalno delio i selio samo narod, delile su se i selile i ličnosti, jedinke. Lep primer nacionalnog dualizma jeste Milorad Ekmečić, kome su 2021. objavljena *Sabrana dela*. On je rođen kao Srbin, živeo je kao Jugosloven, umro je kao Srbin.

Nije mi namera da ocenjujem sveukupan istoriografski rad Milorada Ekmečića, jer bi to zahtevalo obimnu studiju, već samo da ukažem i osvrnem se na najvažnije pitanje kojim se bavio – *jugoslovensko pitanje*.

Nesporno je da Milorad Ekmečić slovi za jednog od najvećih jugoslovenskih i srpskih istoriografa. On je srpski istoriograf, pre svega i van svake sumnje, dok je jugoslovenski povesnik više po tome što se bavio srpskom istori-

jom u okvirima Jugoslavije, pre, tokom i posle njenog postojanja, budući da nije posebno istraživao hrvatsku, slovenačku, makedonsku, pa i crnogorsku prošlost. Izuzetak čine dvotomna knjiga o stvaranju Jugoslavije i nekoliko radova o srpsko-hrvatskim odnosima. Može se slobodno reći da je proučavalac srpske prošlosti 19. stoleća, koji je zalazio, delimice, u ranija i potonja vremena. Ako bismo, i u ovom okviru, tražili oblast koja ga je najviše zanimala – to su, prvenstveno, Bosna i Hercegovina, manje Srbija, a još manje Crna Gora. Rečju – Milorad Ekmečić je povjesnik srpskog naroda u produženom 19. veku i istorik jugoslovenske državnice netrpeljivih naroda.

Uz to, on se bavio i opštom istorijom, te je napisao udžbenik *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, ali on nije uvršten u *Sabrana dela*, što je pametno urađeno, jer nije istraživačko delo.

Ekmečić je završio Filozofski fakultet u Zagrebu, a radio je u Sarajevu i Beogradu, kao profesor istoimenih fakulteta. Ta činjenica nije beznačajna kada se govori i piše o njemu, kao čoveku i kao povjesniku. Doktorirao je u Zagrebu, a tokom poslednjeg građanskog rata preselio se u Beograd. Pre toga s njim sam se retko susretao, ali preseljenjem u Beograd i formalnim prijemom na Katedri na kojoj sam bio zaposlen proveo sam mnoge dane u čestim kontaktima. O sebi, svojoj porodici i svom radu retko je govorio. Stoga ću se ograničiti samo na tri momenta iz njegova života, jer mi se čini da ih valja pobeležiti.

Boravili smo u Moskvi, posle odbrane moje doktorske disertacije, u drugoj polovini osamdesetih godina. Pošto smo obojica završili istraživanja i ja se spremao za povratak u Beograd, zamolio me je da ostanem još koji dan, da mu se nađem da obavi neke poslove. Zadržali smo se još sedam dana, dok on, donekle i ja, nismo sve posvršavali. Bio sam već tada u jednoj krizi, koja me prati do današnjih dana, te sam mu se požalio, tokom jedne duge šetnje moskovskim bulevarima. Milorad, koji je retko davao savete, moje jade prokomentarisao je s nekoliko pohvalnih reči, učinivši mi lepšom moskovsku popodnevicu.

Dok je Sarajevo bilo u opsadi, bio sam u prilici da s njim telefonom porazgovaram. Mi koji smo ga znali predosećali smo da će se nešto loše desiti. Kasnije sam saznao da je dan pre mene s njim obavila telefonski razgovor Ljubinka Trgovčević. U razgovoru sa mnom, a bio sam jedan od mnogih koji je tražio da napusti Sarajevo, dobio sam odgovor: „Biću poslednji Srbin koji će napustiti Sarajevo“! Nekoliko dana potom upao je u njegov stan Juka Prazina, prebio ga, i od tada bio je u kućnom zatvoru, dok ga jedinice srpske vojske nisu izvele iz grada, u senu, na volujskim kolima, sa suprugom.

Treći slučaj vredan je zabeleške budući da je za mene i moj rad, kao istorika, emotivno podsticajan. Pošto se pojavila moja knjiga *Istorija srpske državnosti*, prvo izdanje (2001), pozvao me je u svoj kabinet i saopštio mi: „Tvoji pogledi o srpskoj državi bolji su od mojih“! Zbunio me je, budući da sam znao da se retko izjašnjavao o svojim kolegama i njihovim delima. Odem, u neverici, u Arhiv SANU, kod Vasilija Krestića, kome ispričam naš razgovor. Vasilije počuta, pa proslavi: „Zanimljivo, i retko od njega“.

Ekmečićev prikaz moje knjige *Vožd Karađorđe* (drugi tom), *Istorijski časopis*, knj. 42/3, 1997, obiluje utiscima i ocenama onih delova biografije u kojima sam se potrudio da s Karađorđa skinem legendarno i predstavim ga kao čoveka, borca, državnika i vožda ustanika. Prikaz nije panegirik, ni voždu ni meni, već uverenje u iznalaženje novih rešenja vremena Srpske revolucije.

Kao i mnoge moje kolege, tako je i mene zadužio ljudskoću i lepim rečima. Ono što sledi u ovim marginalijama, nastalim povodom objavljivanja njegovih *Sabranih dela*, jesu naša mimoilaženja i neslaganja oko nekih bitnih pitanja srpske i jugoslovenske povesti, bez ikakve druge namere. Milorad Ekmečić je bio i ostao isti čovek, i isti istorik, kakvim sam ga „hvatao“ za njegova života – beskrajno i voljno odanog jugoslovenskoj ideji i zajednici i, potom, nevoljnog srbofila. On je najbolji primer ovog duševnog razmeđa i podele u 20. stoleću Srba srpske i jugoslovenske orijentacije. Potom su Srbi proživeli još jednu tešku podelu – na monarhiste / četnike i republikance / komuniste. Ako njima dodamo još i podelu Srbijanaca u Kneževini i Kraljevini Srbiji, na obrenovićevce i karađorđevićevce, stiće se utisak o previše deoba u dva veka, dubokih i s trajnim posledicama.

Moj trud da ga shvatim, i kao čoveka i kao povesnika, završavao se bez posebnog uspeha. Bio mi je, često, nedokučiv i nepojmljiv. Nešto slično osećao sam i prema Andreju Mitroviću,¹ deceniju mlađem od njega. Meni, tvrdokornom Metohijcu, nikada, pa ni danas, nije bilo jasno njihovo jugoslovenstvo i komunističko opredeljenje. Ustaše su pobile 78 članova njegove porodice i bacile u Jamu u Prebilovcima. Samo to moglo je da ga podstakne da kao mlad šesnaestogodišnjak, rođen 1928, stupi 1944. godine u partizane. Zadojen porodičnom tragedijom i mržnjom prema ustašama, prihvatio je komunističku ideologiju i nje se držao do smrti, s blagom promenom posle svršetka građanskog rata u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Samo on zna, i njegova duša, kroz šta su prolazili u Beogradu, kada je formalno morao da se odrekne jugoslovenstva i prihvati srpstvo, ne velikosrpstvo. U tome je od njega bio dosledniji samo Vasa Čubrilović, njegov zemljak. Time se zalazi u temu o jugoslovenstvu i srpstvu naših povesnika i tragu koji su ostavili u svojim delima pre, tokom i posle raspada Jugoslavije.²

Kad već nije mogao da izdrži da bude poslednji Srbin koji će napustiti Sarajevo, u vreme građanskog rata, morao je, nevoljno, da se odrekne jugoslovenstva i vrati oživljenom i obnovljenom srpstvu, ali umiveno, tiho i nečujno, sem u retkim prilikama. Ne zato što je u to verovao, već da bi se pravdao u uzavreloj srbijanskoj sredini. Nije mi poznato da se bilo kome ispovedao o ovoj, za njega teškoj, duševnoj boljci.³

¹ Videti: Radoš Ljušić, „Apostol srpske historiografije Andrej Mitrović (1937–2013). Sećanje na profesora i kolegu“, u: Radoš Ljušić, *Angažovana historiografija 3* (Beograd: Filozofski fakultet, 2016), 153–171.

² Naposletku, ističem da je Miloradova sestra Jovanka bila udata za istaknutog muslimanskog političara Hasana Brkića, što je, nesumnjivo, uticalo na njegova shvatanja o multinacionalnoj Bosni i Hercegovini.

³ Možda je tragedija doživljena u građanskom ratu uticala da pošalje sina Iliju u Kanadu, gde sam ga upoznao u Vankuveru i da se otuda nikada ne vrati u rođeni vilajet. Ovaj podatak može se uzeti kao merilo rodoljublja Milorada Ekmečića.

Iako cilj ovog priloga o povjesniku Miloradu Ekmečiću nije nastao s namerom da pokaže koliko je njegov životni put uticao na tumačenje povesti srpskog i jugoslovenskih naroda, to se nije moglo izbjeći, a nije ni potrebno.

U Sarajevu, Ekmečić je predavao Opštu istoriju novog veka, u Beogradu je prihvaćen na predmetu koji danas slovi kao Srpska istorija novog veka. Bio je član Akademije nauka Bosne i Hercegovine, Srpske akademije nauka i umetnosti, Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, član Akademije nauka Republike Srpske i Slovenske akademije u Moskvi. Bio je gost i predavač na više univerziteta u Sjedinjenim Američkim Državama, član mnogih istoriografskih strukovnih organizacija, dobitnik mnogih nagrada i priznanja i nosilac Ordena Svetog Save prvog stepena. Bogata karijera, bogatija istoriografska delatnost, praćena znamenitim odličjima i priznanjima. Reklo bi se, po svemu što je navedeno, jedan od najuspešnijih srpskih istoričara, ako ne i najuspešniji.

Koliko su njegova istoriografska dela tome doprinela?

Pre nego što se upustim u analizu i ocenu nekih njegovih pogleda, želim da istaknem da je tragedija u Sarajevu ostavila još jednu bitnu posledicu: ostali su mu, u stanu, ispisi iz arhiva i beleške o pročitanim knjigama. U Beogradu je govorio da je za tim beleškama i rukopisima najviše žalio.

Mišljenja i ocene o njegovim delima uglavnom su pozitivna, s izuzetkom hrvatskih povjesničara, na zajedničku knjigu *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.⁴

Vasilije Krestić pisao je o Ekmečiću u predgovoru knjizi *Ustanak u Bosni 1875–1878* („Portret istoričara Milorada Ekmečića“),⁵ što se može uzeti i kao uvodna reč za *Sabrana dela*. Kao i svi prethodnici, on nije nalazio različitosti u tumačenjima u Ekmečićevim delima i u srpskoj i jugoslovenskoj istoriografiji. Čak ni u slučajevima u kojima je iznosio drugačija mišljenja, kao što su neki pogledi o raznim varijantama jugoslovenstva, temi kojom se, inače, bavio. Njihovi pogledi su često bili suprotstavljeni, i tokom postojanja i u vreme loma Jugoslavije, ali se ta razlika brisala posle Ekmečićevog izlaska iz Sarajeva.

U predgovoru se Krestić izjasnio o svim Ekmečićevim delima izuzetno pozitivno, čak i o *Ratnim ciljevima Srbije 1914–1918*, navodeći pogrešno njen naslov.⁶ U sva tri izdanja knjiga nosi naslov *Ratni ciljevi Srbije 1914*, što govori da se Ekmečić nije bavio ratnim ciljevima Srbije u narednim godinama Svetskog rata, ni u ovoj, niti u drugim knjigama i stručnim radovima. Da Krestić nije obratio dovoljno pažnje na dva odeljka ove knjige uverava nas njegova rečenica o Ekmečićevom najspornijem tumačenju u ovom delu – da je „stvaranje Jugoslavije trajan cilj srpskih političara i čitavog naroda“,⁷ pokušavajući ovom rečenicom da

⁴ Videti: Milorad Ekmečić, „Odgovor na neke kritike *Istorije Jugoslavije* (XIX vek)“, u: *Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike, Polemike u jugoslovenskim časopisima 1973. i 1976*, priredio Božidar Jakšić (Sarajevo–Beograd–Zagreb: Buy Book–Most art Jugoslavija–Srednja Evropa, 2022), 215–278.

⁵ Milorad Ekmečić, „Ustanak u Bosni 1875–1878“, u: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 1 (Novi Sad: Pravoslavna reč–Arhiv Vojvodine, 2021).

⁶ *Sabrana dela*, knjiga 1, X.

⁷ *Isto*.

ublaži osnovnu Ekmečićevu ideju, budući da je o ovom problemu imao drugačije nazore. Ekmečić je nju iskazao u dva naslova: „Ujedinjenje Jugoslavije kao trajan cilj srpske istorije“ i „Ujedinjenje kao djelo cijelog srpskog naroda i planovi o gerilskom ratu 1914. godine“.⁸ Sem što se kod Ekmečića političari ne pominju, već se podrazumevaju pod narodom, u njegovom tumačenju ujedinjenje je „trajan cilj srpske istorije“! Da je ovakvo mišljenje neprihvatljivo upućuje nas stvarnost da jugoslovenstva nema u srednjem veku, kao ni u tursko doba, da se tokom 19. stoleća postepeno javlja i da jača u Svetskom ratu. Ekmečićeve rečenice su drugačije, te je zato izostao Krestićev komentar, koji bi, nesumnjivo, bio drugačiji od autorovog. Naravno da se ovo ne može svrstati u kategoriju „svežih i lucidnih tumačenja i zaključaka“, kako je naveo na strani XI. Najvećim dometom Ekmečićevog istoriografskog stvaralaštva smatra poslednje njegovo delo („životno delo“) *Dugo kretanje između klanja i oranja*.⁹ Krestić nije ocenjivao Ekmečićeve rasprave i kritike, ali je zaključio da je čovek „bez zlobe“, kreativan, Jugosloven, koji se, kao „visokomoralan“, posvetio Srbima i Srpstvu.¹⁰

Krestićev osvrt na Milorada Ekmečića i njegova sabrana dela korektan je, bez emocija o njegovoj ličnosti i bez dublje analize stvaralačkog opusa i naglaska onih rezultata koji su ga uvrstili u vrh jugoslovenske i srpske historiografije.

Bez namere da oceni sveukupno stvaralaštvo Ekmečića, Čedomir Popov se osvrnuo u predgovoru na 11 priloga objavljenih pod naslovom *Srbi na istorijskom raskršću*.¹¹ Naslov knjige u množini bio bi prikladniji, budući da se ova pojava često dešavala. Imajući na umu objavljene tekstove u ovoj knjizi, čini mi se da naslov nije usklađen sa tekstovima. U predgovoru „Ukrštanja i raskršća Milorada Ekmečića“ Popov potencira jednu bitnu odliku u njegovom stvaralaštvu – odanost marksističkom poimanju i tumačenju istorije, odnosno „traganju za 'totalnom istorijom'“. U poslednje vreme, od propasti SSSR-a, ovaj istoriografski metod, inače godinama kod nas dominantan, skoro da je sasvim zanemaren, čega se poneko i stidi, te stoga valja biti zahvalan piscu predgovora što je ukazao na ovu problematiku.

Druga pohvalna primedba jeste ocena polemike s hrvatskim i muslimanskim povjesničarima oko kritike *Istorije Jugoslavije* (1972), koja je Ekmečića uzdigla u svet naših najpoznatijih povjesnika, ili, kako je zapisao Popov: „najznačajnija naučna diskusija u istoriji naše nauke“.¹²

I, treća problematika, koja osobito karakteriše Ekmečićevo stvaralaštvo – odnos vere i nacije, „religioznog i nacionalnog motiva u istoriji južnoslovenskih naroda, od vremena njihovog nacionalnog konstituisanja, pa do naših dana“ ili „Religija je ostala vododelnica nacija, to je osnovno pravilo“, jedan je od kratkih i jasnih zaključaka, koji provejava u svim njegovim delima. Popov je zagovornik ideje o „srpskoj nacionalnoj revoluciji“, pa je delimice podmeće i

⁸ Milorad Ekmečić, „Ratni ciljevi Srbije“, u: *Sabrana dela*, knjiga 2, 80, 151.

⁹ *Sabrana dela*, knjiga 1, XIII.

¹⁰ *Sabrana dela*, knjiga 1, XVI.

¹¹ Milorad Ekmečić, „Srbi na istorijskom raskršću“, u: *Sabrana dela*, knjiga 9.

¹² *Istorija Jugoslavije u svetlu kritike*, 215–350.

Ekmečiću, koji o njoj nije zastupao sud Popova, kao i o značaju Berlinskog kongresa za povest srpskog naroda (na stranama 8, 10, 16 i 17).¹³

Prvih pet tomova Ekmečićevih sabranih dela su njegove četiri monografije, od kojih je jedna u dva toma: *Ustanak u Bosni 1875–1878*; *Ratni ciljevi Srbije 1914*, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918* (u dva toma) i *Dugo kretanje između klanja i oranja*. Sve četiri monografije izazvale su veliku pažnju i znatiželju. Ali ne i polemike, kakve je izazvao njegov tekst u *Istoriji Jugoslavije* (1972). One nisu ni propraćene odgovarajućim prikazima u naučnim časopisima. *Dugo kretanje između klanja i oranja*, delo koje je objavio Zavod za udžbenike (dva prva izdanja), nije, čak, ni promovisano, koliko me pamćenje služi.

Od četiri monografije, dve nisu izazvale veliku pažnju šireg čitalačkog kruga, već samo onih istraživača koji su se bavili ovom problematikom – *Ustanak u Bosni* i *Ratni ciljevi Srbije*. Teško je ne složiti se sa Ekmečićevim pogledima na bosanski ustanak, a posebno na one delove u kojima je, poput Andrićevog kmeta Simana, tumačio socijalne, ili, po starijoj terminologiji, društveno-ekonomske odnose. Mnoštvo činjenica, sabranih u hrvatskim arhivima i štampi, pored drugih izvora, upotpunili su sliku o bosanskohercegovačkim mučenicima. Tu je klica kasnijih Ekmečićevih interesovanja o Berlinskom kongresu, bolnoj tački povesnika sa ovih prostora.

Preostale dve monografije su po tematici i hronološkim i geografskim okvirima daleko prevazišle prethodno pomenute. O njima se više pričalo nego što se pisalo u naučnim časopisima. Kada se pojavila knjiga *Stvaranje Jugoslavije* dugo sam se lomio da napišem prikaz, a odustajao sam, iz ovih razloga:

1) Očekivao sam nekog starijeg kolegu, iskusnijeg i pozvanijeg, da se oglasi, ali moja očekivanja bila su uzaludna;

2) Knjiga se pojavila 1989, uoči sloma Jugoslavije, kao Božji dar za ispraćaj jedne neuspele državne zajednice. Posle toliko uspehli stranica, u oba toma, autor je delo završio tako što je nastanak jugoslovenske države smatrao „Pirovom pobedom srpskog naroda“. To mišljenje će ponoviti i u *Dugom kretanju između klanja i oranja*.

3) Što je esnaf manji, sujeta je veća, a to se može lako zapaziti kod srpskih istoriografa. Mnogi bi morali reći, prikazujući ove dve knjige, da je Ekmečić najveći srpski povesnik, ali je sujeta bila prepreka takvom priznanju.

Ustanak u Bosni 1875–1878. je Ekmečićeva doktorska disertacija odbranjena u Zagrebu 1958. godine. Pre njega je Vaso Čubrilović odbranio

¹³ Nisam se osvrtao na radove: Mihailo Vojvodić, „Milorad Ekmečić (1928–2015)“, *Glas SANU*, Odeljenje istorijskih nauka, tom 428, knj. 18, (2018), 1–8; Mira Radojević, „Povodom spomenice Milorada Ekmečića“, *Tribina Biblioteke SANU*, VII, br. 7, (2019); Dalibor Elezović, „O Srbima u Novom veku“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XXXVII, (2007), 525–529 (prikaz knjige *Dugo kretanje*); Tomislav Kraljačić, „Naučno delo Milorada Ekmečića“, *Godišnjak društva Bosne i Hercegovine*, br. 39, (1988), 7–12 („Ekmečićev zbornik“) i Jovan J. Aleksić, „Život i delo Milorada Ekmečića (1928–2015)“, (doktorska disertacija, Univerzitet u Prištini, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, Kosovska Mitrovica, 2021), zato što su pisani bez zalaženja u suštinu Ekmečićevih istraživanja i saopštavanja rezultata.

doktorat na istu temu – *Bosanski ustanak 1875–1878* (1929).¹⁴ Postoje velike razlike u pristupu ovoj temi; Čubrilović je više pažnje posvetio političkim zbivanjima i sukobu velikih sila oko Bosne i Hercegovine, okupaciji i Berlinskom kongresu. Ekmečić je otišao korak dalje, pa je socijalnim problemima dao više prostora, a oba autora su podjednako pažnje poklonili politici Srbije prema Bosni i Hercegovini. Pre svega, pitanju njihovog ujedinjenja. Čitanjem obe knjige stiče se sveobuhvatna slika o ovom značajnom problemu druge polovine 19. veka srpske povesti.

Ratni ciljevi Srbije 1914. je obimno delo, 544 strane, od toga napomene zauzimaju 66 strana „petita“, s bogatim spiskom izvora i literature. Preovlađuje građa engleske provenijencije. Delo nije razučeno, ima četiri poglavlja i svega šest potpoglavlja. To je odraz njegovog stila u eksplikaciji onoga što želi da kaže. A to znači da ume, katkad, da se udalji od teme, zaore novu brazdu, povuče čitaočevu pažnju na novu temu, da bi se, setivši se kuda se uputio, vratio ranije započetoj. Ovaj manir zapaža se u svim njegovim delima, pa i u raspravama. Same po sebi ove ekskurzije su često korisne, ali ponekad opterećuju osnovnu temu i skreću pažnju s nje.

Ratne ciljeve Srbije Ekmečić je više posmatrao s političke nego s vojničke strane – prvo je dobro, drugo je nedostatak. Vredno je njegovo razmatranje o politici Kraljevine Srbije prema Bugarskoj i Italiji i njenim naporima da nađe rešenje u početnim godinama ratne krize, za koji se ne može reći ni da je bio uspešan, ni da je bio poražavajući – bio je neizvestan. A kada se klupko razmotalo, usledila je katastrofa s istoka, a ostala je neizvesnost sa zapada.

O Ekmečićevoj knjizi *Ratni ciljevi Srbije 1914.* mogao bi da se održi naučni skup ili da se napiše knjiga istog obima, s ciljem da se potvrde ili ospore njegove smeđe teze i zaključci, s mnoštvom lepih reči i utemeljenih primedbi. Pre svega zbog osetljivosti teme, odnosno Sarajevskog atentata i izbijanja Svetskog rata, ali i drugim pitanjima. Osnovni problem oko koga se lomi ova knjiga i njen autor jeste: da li je Srbija ušla u Veliki rat i vodila ga radi ujedinjenja srpskog naroda ili ujedinjenja jugoslovenskih naroda? Mišljenja sam da u knjizi nema ničega o Srpstvu, ili je ono samo ovlaš spomenuto. Ovo je knjiga o jugoslovenstvu i stvaranju Jugoslavije i to jednog od retkih povesničara i borca integralnog jugoslovenstva. Osvrćem se na nekoliko čvrstih stavova Ekmečića, koji su dobar ilustrator ovakvog viđenja, nimalo prosrpskog, a sasvim projugoslovenskog.

Knjiga je prvenstveno posvećena političkim ratnim ciljevima: „Srpska vlada je, doduše, svoje ratne ciljeve izgradila samostalno. Na osnovi srpske istorijske baštine, kao i nacionalne ideologije koja se svojom glavnom političkom maticom u ovom vijeku već okretala ka Jugoslaviji i jugoslovenstvu“.¹⁵ Očito je da Ekmečić razmatra političke ratne ciljeve, a ne vojne, a vojska je bila bitan, ako ne i najbitniji faktor u nastanku Jugoslavije. Ovo početno stanovište

¹⁴ Vaso Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875–1878* (Beograd: Službeni list SRJ – Balkanološki institut SANU, 1996).

¹⁵ Milorad Ekmečić, „Ratni ciljevi Srbije“, u: *Sabrana dela*, knjiga 2, 78.

je sporno i po tome što je jugoslovenstvo stavio u bit „srpske istorijske baštine“, a da nije o tome izneo nijedan dokaz.

Veoma su sporna dva naslova u ovoj knjizi: 1) „Ujedinjenje Jugoslavije kao trajan cilj srpske istorije“ i 2) „Ujedinjenje kao djelo cijelog srpskog naroda i planovi o gerilskom ratu 1914. godine“. ¹⁶ Oba naslova su veliki promašaji. Nikada nije postojao „trajan cilj srpske istorije“, nikada ga nijedan srpski um nije definisao i saopštio narodu u govornom ili pisanom obliku. Toliko pametnog Srbina još nije rodila srpska majka. Mi, Srbi, kao narod, pokazali smo se nespremnim da rešavamo daleko beznačajnije istorijske probleme i da za njih nalazimo spasonosna rešenja.

Neodrživa je i njegova teza da je ujedinjenje u jugoslovensku zajednicu „djelo cijelog srpskog naroda“. U vreme bujanja evropskog nacionalizma Srbi su još uvek bili razjedinjeni i živeli su u dvema nacionalnim državama – Srbiji i Crnoj Gori – i pod vlašću Habzburške i Osmanske države. I, takođe značajno – bili su na niskim granama znanja o sebi, svom poreklu i opsegu prostranstva na kojem su živeli. Srbijanci su dugo, čak i u drugoj polovini 19. veka, Južnu Moravu zvali Bugaro-Morava! A koliko su tek malo, ili nimalo, znali o Srbima u Dalmaciji, pravoslavnim i rimokatolicima. Ova autorova tvrdnja je bez dokaza, a saopštena, isključivo, na osnovu autorovih političkih i jugoslovenskih nazora.

Navodim dva priloga koja je Ekmečić iskoristio za iznetu tvrdnju: „Skerlićevo jugoslovenstvo bilo je središnja tačka tog pravca, a oko njega – za ili protiv – *vodile su se bitke svih jugoslovenskih snaga u cjelini*“ (podvukao – R. Lj.). ¹⁷ Ovo je već konfuzija u mislima. Potom: „Službeni program srpske vlade izvirao je iz *jugoslovenske orijentacije srpskog javnog mišljenja i cijele srpske kulture*“ (podvukao – R. Lj.). ¹⁸ Srbi još nemaju dobru knjigu o srpskoj kulturi u 19. veku. A koliko su, tek, daleko od celovite monografije srpske kulture, od dolaska Srba na Balkan, do danas? Autor ne pruža uverljivu sliku ni o jugoslovenskoj orijentaciji naših naroda u vremenu kojem je knjiga posvećena. Rekao bih, olaka uobličavanja neistraženih i nepoznatih činjenica, protkana političkim uverenjima.

Koliko je Ekmečić bio ophrvan jugoslovenskom idejom i zajednicom, kao čovek i povjesničar (prvom se ne može ništa prigovoriti, drugo je smetnja ispravnim historiografskim shvatanjima), uverava me činjenica da postoji odeljak o „Slovenstvu“, ¹⁹ a nema o Srpstvu, dok o Jugoslovenstvu ima ih napretek. Knjiga Ekmečića je početak pesme u prozi o Jugoslaviji, kojoj se ne može spori da je bila plemenita zajednica netrpeljivih jugoslovenskih naroda, a velika je sreća što nije bila i južnoslovenskih, računajući tu i Bugare. Potom je proznu pesmu o jugoslovenstvu otpjevao u posebnom radu: „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914“. ²⁰ U ovom radu nailazimo na nešto drugačije stavove, sasvim

¹⁶ *Isto*, 80, odnosno 151.

¹⁷ *Isto*, 80.

¹⁸ *Isto*, 94.

¹⁹ *Isto*, 181.

²⁰ Milorad Ekmečić, „Razni istorijski spisi“, u: *Sabrana dela*, knjiga 12, 269–308.

neusklađene s prethodnim. Evo jednog: „Jugoslovenska ideja u prošlosti, sve do pokreta omladine krajem prošlog i početkom ovog vijeka, *nikada nije bila masovan pokret*“ (podvukao – R. Lj.).²¹ I, u duhu izrečene ideje o tužnim grobljima, kaže: „*Za jugoslovensku državu se bori ne samo jedna generacija, nego takođe svi mrtvi iz prošlosti*“ (podvukao – R. Lj.),²² ostavljajući daleko za sobom stihove slavnog pesnika o srpskim grobljima – Jovana Jovanovića Zmaja.

Teorija o veri kao vododelnici na balkanskim prostorima, pa i jugoslovenskim, nikako se ne uklapa sa idejom o jugoslovenskom zajedništvu. Kad nešto tako duboko deli narode, ne može biti spona, već je nepremostiva prepreka ujedinjenju. A potom, znatno kasnije, postala je temelj razjedinjenju.²³ U knjizi *Stvaranje Jugoslavije* napisao je: „Istorijska posledica ovakvog stanja stvari jeste da se po tipologiji jugoslovenski nacionalni pokreti ne mogu upoređivati sa klasičnim evropskim. Što oni nisu u istoriji izrasli kao jedan narod, treba zahvaliti samo crkvama. Religija je ostala vododelnica nacije, a to je osnovno pravilo“.²⁴ Ovim citatom zalazimo u njegovo najznačajnije delo.

Stvaranje Jugoslavije 1790–1918.²⁵ je delo o kojem se najviše govorilo, najmanje pisalo i nedovoljno koristilo u historiografiji, imajući na umu celokupan jugoslovenski prostor. Dvotomno obimno izdanje²⁶ podeljeno je na dobro osmišljena četiri odeljka: „Doba verovanja“, „Doba kulture“, „Doba politike“ i „Doba nasilja“. Dugo istraživano, dugo osmišljavano i dugo pisano (a mirnije), ovo delo trebalo je da bude, posle Čorovićeve *Istorije Jugoslavije*, drugi istoriografski spomenik državi koja je počela da se ozbiljno kruni, u predvečerje njenog drugog građanskog rata. Ekmečić je osećao da dolaze loši dani, ali se, do poslednjih stranica, borio sa sobom i svojim shvatanjem jugoslovenstva. On na početku knjige kaže: „*Da je ujedinjenje Jugoslavije 1918. zavisilo samo od Jugoslovena, oni se ne bi ni ujedinili*“ (podvukao – R. Lj.).²⁷

Tako je započeo ovo delo, a završio ga sa još više poražavajućim mišljenjem: „*Ujedinjenje 1918. bilo je Pirova pobeda srpskog naroda*“ (podvukao R – Lj.).²⁸ Između ove dve, pomalo neusklađene ideje i konstatacije, data je istorija jugoslovenskih naroda u vremenskom rasponu od 128 godina, dugog 19. stoleća. Sfera ideja i politike, pre svega nacionalni preporodi, dominira delom. Privreda je na marginama, jedva prepoznatljivim. Ovo je knjiga, može se slobodno reći, o elitama, kakve god da su, ako se tako katkad i mogu nazvati, dok je narod zauzeo onaj preostali deo margina u kojima je bilo reči o privredi i njoj sličnim pojavama. Bez sumnje, tako zamišljeno delo ostvareno je s vrhunskim rezultatima, i u tom pogledu mogu se dati retke zamerke, a mnoge pohvale i ocene.

²¹ *Isto*, 270.

²² *Isto*, 305.

²³ *Isto*, 112, potom na više mesta.

²⁴ Milorad Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 1“, u: *Sabrana dela*, knjiga 3, 17.

²⁵ Prvo izdanje: Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, I–II (Beograd: Prosveta, 1989).

²⁶ M. Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 1“, u: *Sabrana dela*, knjiga 3, 3 i 4.

²⁷ M. Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 1“, u: *Sabrana dela*, knjiga 3, 19.

²⁸ M. Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 2“, u: *Sabrana dela*, knjiga 4, 1039.

Ukazujem samo na neke njene nedostatke. Mnogi događaji nisu ni pomenuti, iako su značajni. Jedan od njih je ukidanje feudalizma u Srbiji, pojava koja je prethodila svim jugoslovenskim, balkanskim i mnogim evropskim narodima. Ako ni po čemu drugom, a ono zbog ovog je trebalo da se na nju ukaže. O tome samo pomen u jednoj rečenici,²⁹ i ni reči više. Iako se vidi da je koristio moju knjigu *Kneževina Srbija 1830–1839*, u kojoj sam ovoj temi posvetio celo jedno poglavlje.³⁰ Ukidanje feudalizma je najvažniji socijalni problem u povesti Srbijanaca u 19. stoleću. Ekmečić piše o društvu u Srbiji, navodi netačan podatak Dejvida Urkvarta o hiljadu spahija u Kneževini (bilo ih je oko 800), a da li su, i kada su, te spahije nestale, nema ni pomena u delu! Autor piše da je „najsudbonosniji srpski rat u istoriji borba između pantalona i šalvara“,³¹ uz dodatak – skidanja fesa. Ovakvo pisanje, shvaćeno čak i metaforički, ne može nadomestiti nedostatak obrade značaja za društvo u državi Srbijanaca: prestanak feudalnih odnosa i obaveza, posle stvaranja države, najvažnijeg pitanja njihove povesnice.

Iako su tri prethodna dela svako na svoj način specifični, pažnju istoriografa i čitalaca prevazišlo je njegovo poslednje sintetičko delo. Već sam istakao kako je Ekmečić pripovedao da su mu u stanu u Sarajevu ostali brojni prepisi dokumenata i izvodi iz historiografskih knjiga. Međutim, smogao je snage, na osnovu svog znanja i iskustva, i naknadnih napora, da napiše *Istoriju Srba u novom veku (1492–1992)*. Ovo delo naslovio je s *Dugo kretanje između klanja i oranja*, prema jednoj sintagmi pozajmljenoj od Ive Andrića.³²

Andrić je ovu sintagmu skovao u prikazu pesme Pere Slijepčevića „Beli kralj“, objavljenoj u *Prosvetinom almanahu* za godinu 1918:

*Ori, ori, sine, ostavi se klanja,
Dosta ti je krvce prolio babajko!
– U drum, sve mi u drum plug
okreće, majko!*

Pustajjo more, ne gazi oranja!

Slijepčević je, zasigurno, imao na umu oranje drumova Marka Kraljevića i gaženje od strane Turaka iz jedne narodne pesme.

Povodom Slijepčevićeve pesme Andrić je napisao: „U njoj je, kao nikad dosad u jednoj jedinoj pesmi, dat tako verno i ubedljivo ton svega, i priče i smrti i nade, i tako umetnički i jednostavno ona kobna linija srpske historije što se bez prestanka kreće između klanja i oranja“ (1919). Sam Ekmečić je pisao (2007) da je „čudnovat naslov ove knjige“ – možda i zato što ju je sačinio pri kraju života, lomljen i slomljen, isto tako, dugom borbom srpstva i jugoslovenstva, toliko dugom koliko je bio dug i njegov život. Uspela sintagma dala je posebnu

²⁹ M. Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 1“, u: *Sabrana dela*, knjiga 3, 260.

³⁰ Radoš Ljušić, *Kneževina Srbija 1830–1839* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986).

³¹ M. Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 1“, u: *Sabrana dela*, knjiga 3, 296.

³² Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2007), drugo dopunjeno izdanje 2008.

draž ovoj knjizi, možda i više od njenog sadržaja, a hronološki bi mogla da se protegne i na prethodna i potonja vremena.

„Klanje i oranje“ je sintagma izvedena od starijeg oblika – „rala i puške“, toliko karakteristične za krajiški svet – dakle, i za habzburšku i za tursku krajinu, odnosno za suštinu graničarskog života – ratovanje, tj. odbranu granice (sa obe strane) i pluga, obrade zemlje, kada se nije ratovalo. Do savremenog čitaoca sintagma je došla od narodne pesme i graničara, posredstvom Pera Slijepčevića, Ive Andrića, Gojka Nikoliša i Milorada Ekmečića.³³

Dugo kretanje između klanja i oranja je sinteza zrelog istorika, pisana bez napomena, s popisom literature i s dva skromna kartografska priloga. Samo je Vladimir Ćorović napisao dve knjige koje su hronološki zahvatale duži vremenski period od ovog Ekmečićevog dela: *Istoriju Jugoslavije*, Beograd 1933. i *Istoriju srpskog naroda*, Beograd 1989 (priredili i predgovor napisali Radoš Ljušić i Rade Mihaljčić).³⁴

Dobar ugled svestrano obaveštenog istorika, i vispren naslov, privukli su pažnju čitalaca, pa je knjiga štampana u sedam izdanja. Već stečena uverenja i ranije izneta zapažanja Ekmečić nije menjao, kada je reč o osnovnim procesima i pojavama: nacionalizam, vera, ustanci i bune, društvena zbivanja, ratovi, ličnosti i tome slično. Osim što je vršio manje korekcije i dopune do kojih je došao boraveći u Beogradu i učestvujući u radu istoriografskih institucija i skupova. Dopunivši svoja saznanja i *preispitavši svoja politička uverenja*, osmišljavao je i upotpunjavao mnoge događaje, katkad iznosio smelije zaključke ili ih ponavljao s potvrdom novootkrivenih dokumenata.

Izlaganje povesti u tako dugom periodu (1492–1992), u pet vekova, zahtevalo je bolju, sadržajnu i razuđeniju sistematizaciju poglavlja. Sve Ekmečićeve eksplikacije, u svim knjigama su slične, a po razuđenosti – minimalne. U ovoj knjizi je izlaganje srpske povesti sveo na sedam poglavlja i 19 potpoglavlja. I poglavlja i potpoglavlja odnose se na ceo srpski rod, u onom vremenu koje je bilo predmet njegovih razmatranja. To ima prednosti, budući da se može istovremeno sagledati stanje srpskog naroda u svim oblastima gde se nastanio. Problem nastaje kada se u povesti jednog dela Srba dešavaju znameniti događaji, a u ostalim ne, te je izlaganje i tumačenje neujednačeno. Kako zbog pogleda autora, tako i usled značaja događaja.

Nigde se, kao u ovoj knjizi, ne zapaža da je „rubnim“ Srbima poklonio više pažnje nego Srbiji, delom i Crnoj Gori. Teško je objasniti zašto je predstav-

³³ Petar Slijepčević, „Beli kralj“, *Prosveta almanah za godinu 1918* (Ženeva, 1918), 65; Pero Slijepčević, *Beletristički radovi i prepiska* (Banja Luka, Beograd: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Svet knjige, 2013), 127–128; Ivo Andrić, *Eseji i kritike II* (Beograd: Štampar Makarije, 2011); Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo i pavetina* (Beograd: Nolit, 1988), 47, 60.

³⁴ Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Narodno delo, 1933); Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda* (Beograd: BIGZ, 1989) (priredili i predgovor napisali Radoš Ljušić i Rade Mihaljčić). Publikovana je i *Novija istorija srpskog naroda* (Beograd: Naš dom, 2000), grupe autora: Dušan Bataković, Milan St. Protić, Nikola Samardžić, Aleksandar Fotić. Delo jeste novije, ali u njemu nema ničeg novog, osim što se, za razliku od Ćorovića, proteže do poslednjeg raspada Jugoslavije. Navodi se u napomeni zato što je delo grupe autora, a ne pojedinca.

ljena povest Kneževine i Kraljevine Srbije, matice Srpstva – da se ne upuštamo u zbivanja pre i posle njenog postojanja – s manje pažnje i na manje prostora, pogotovo kada se ima na umu da je Ekmečić dobar znalac celokupne istorije srpskog naroda.

Navešću tri primera kao potvrdu ovog zapažanja: 1) O Luki Vukaloviću, hercegovačkom predvodniku, napisao je skoro koliko i o Prvom srpskom ustanku; 2) Ima više teksta o Mići Ljubibratiću i Luki Vukaloviću, pojedinačno, nego o kralju Milanu Obrenoviću; 3) Ekmečić spori srpske povesničare da nisu proučili grčku, rumunsku i francusku literaturu o ubistvu Karađorđa, što je samo delimice tačno. Međutim, kazivanje o učešću kapetana Galatisa u Voždovom ubistvu („glavni krivac za Karađorđevu pogibiju“) neosnovano je, kao i sledeća tvrdnja, bez navođenja ikakvog dokaza: „Iza Karađorđevog ubistva 1817. tragovi vode u London i Beč“! Ekmečić se trudi svim silama da ubedi čitaoca u ono što je otkrio i u šta veruje, pa je Galatisovoj aferi posvetio dve strane u petovekovnoj sintezi srpskog naroda, u čemu je, zaista, preterao, potpuno zanemariivši Drugi srpski ustanak.³⁵ Milan Obrenović, knez i kralj Srbije, za vreme čije vladavine je Srbija stekla nezavisnost i proširenje, pominje se četiri puta (u sedmom izdanju – sedam puta, i koga autor tituliše kao „truli kralj“);³⁶ Mića Ljubibratić pet, a Luka Vukalović čak osam puta! Da nema teksta o Srpskoj revoluciji, stekao bi se utisak da je, u ovoj knjizi, Srbija zapostavljena. Uveren sam, međutim, da to nije učinjeno namerno, već nesvesno, ponesenošću autora zavičajem.

Berlinski kongres uzet je kao međaš između četvrtog i petog poglavlja. Uveren sam da je neuspeh ujedinjenja, kao jedan od ne tako bitnih događaja u bosansko-hercegovačkom ustanku, nedovoljan da bude graničnik, pored znatno važnijih odluka Berlinskog kongresa za budućnost srpskog naroda u celini. Nesporno je da ga je i ovde zavičajnost blago povukla.³⁷

Ako bismo shvatili da su ralo i oranje personifikacija za zemljoradnički seljački svet, a puška i klanje za ratna vremena, ne bismo mogli tvrditi da je ova zamisao vodila Ekmečića tokom pisanja. On je o oranju pisao malo, o klanju nešto više, a o politici (idejama i elitama) ponajviše, što ukazuje na neusklađenost naslova s tekstom. Uverljiv je utisak da je podnaslov pravi naslov – *Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, koji je, naknadno, zamenjen s *Dugo kretanje između klanja i oranja*. Ova permutacija je uspela i dala knjizi posebnu draž.

Preostalih deset tomova *Sabranih dela* su njegove rasprave, ogledi, ocene, kritike, polemike, prikazi, nekrolozi i intervjui. Nije istaknuto ko je priređivač Ekmečićevih *Sabranih dela* u izdanju Pravoslavne reči i Arhiva Vojvodine, osim u slučaju poslednjih pet tomova, od desetog do petnaestog: Petar Kreštić, Aleksandar Rastović i Slavica Merenik – saradnik na poslednjem tomu i autor bibliografije.³⁸ Ovih pet tomova nemaju predgovor, pa se ne zna čime su

³⁵ Radoš Ljušić, *Knez Miloš, državotvorni vladar* (Novi Sad: Pravoslavna reč, 2021), 315–316.

³⁶ Milorad Ekmečić, „Dugo kretanje između klanja i oranja“, u: *Sabrana dela*, knjiga 5, 391.

³⁷ O odlukama Berlinskog kongresa i tumačenjima u srpskoj historiografiji u: Radoš Ljušić, *Srpska državnost 19. veka* (Novi Sad: Prometej, 2022), 147–149, i napomenu br. 68, 254–255.

³⁸ M. Ekmečić, *Sabrana dela*, knjige 11–15.

se priređivači rukovodili u oblikovanju njihovog sadržaja. Na osnovu ovih pet tomova, kao i onih pet koji mu prethode, stiče se utisak da priređivanje Ekmečićevih *Sabranih dela* nije izvedeno po nekom jasno utvrđenom principu ili modelu, kao što su tematika, hronologija, teritorija ili nekim drugim, sličnim, pravilom. Zna se da je Ekmečić svoje radove publikovao više puta, kao posebne knjige (*Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, *Ogledi iz istorije, Srbi na istorijskom raskršću*, *Dijalog prošlosti i sadašnjosti* i *Revolucija 1848. i Balkan*), što je u ovom izdanju poštovano i one su samo preštampane.

Raznoliki istorijski spisi sabrani su u pet tomova.³⁹ U prvom tomu su Ekmečićevi tekstovi iz knjiga *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, i dva odeljka iz petog i šestog toma iz *Istorije srpskog naroda* u izdanju Srpske književne zadruge (1981, 1983),⁴⁰ kao i iz knjige *Srbija između srednje Evrope i Evrope* (Beograd, 1992).⁴¹ Reč je o sintetičkim radovima, u prvom s jugoslovenskom, u drugom i trećem sa srpskom tematikom, a u četvrtom, s nacionalnom povešću delimično utkanom u evropske tokove.

Ostala četiri toma raznorodna su po tematikama, od opšte istorije do nacionalnih pogleda južnoslovenskih naroda (radovi o Bugarskoj), od historiografsko metodoloških do filozofskih i od arhivističkih do književnih. U drugom i trećem tomu su radovi iz naučnih časopisa, praćeni bogatim napomenama. U četvrtom, najobimnijem od svih tomova, sabrani su tekstovi iz časopisa, štampe, razni predgovori, pogovori, pozdravne reči i intervjui. Oni su često intrigantniji, vrcaviji, slobodniji, prijemčiviji za čitanje. Poslednji, peti tom, koji prati „Bibliografija radova Milorada Ekmečića“ Slavice Merenik, obuhvata prikaze, kritike, diskusije i nekrologe, dakle, raznorodan materijal, koji najviše kazuje o Ekmečićevim interesovanjima i pogledima, bilo da se slaže ili da polemiše s brojnim autorima i njihovim delima.

Ekmečićeva sabrana dela praćena su predgovorima Vasilija Krestića (prvi, uvodni, kao predsednika redakcionog odbora i glavnog urednika), potom predgovorima iz prvih izdanja Čedomira Popova i samog autora, dok su poslednjih pet tomova sabranih dela, za ovu priliku, ostali bez predgovora ili pogovora. Da je sprovedena bilo kakva ujednačenost u priređivanju, ne bi bilo suvišno.

Prvih deset tomova, dakle, samo su preštampani i praćeni Krestićevim uvodnim predgovorom, dok su poslednjih pet tomova priređeni ali bez predgovora i bilo kakve napomene. Poštovanje autorove radnje oko prvog izdanja ovih dela ne može biti sporno, i dobro je što je tako urađeno. Bilo bi veoma korisno da su priređivači poslednjih pet tomova napisali predgovor i pogovor i time olakšali čitaocima njihovo korišćenje. To, međutim, i nije veći problem, već nešto drugo.

Ekmečić se bavio mnogim temama: istorijom Bosne i Hercegovine, istorijom Srbije, istorijom jugoslovenskih naroda i Jugoslavije, istorijom Balkana, temama iz opšte istorije; značajnim temama iz nacionalne povesti: Velikom istoč-

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ *Istorija srpskog naroda*, tom V i VI (Beograd: Srpska književna zadruga, 1981, 1983).

⁴¹ Milorad Ekmečić, *Srbija između srednje Evrope i Evrope* (Beograd: Politika-BMG, 1992).

nom krizom, Istočnim pitanjem, Berlinskim kongresom, Mladom Bosnom, Sarajevskim atentatom, Srpskom revolucijom, Garašaninom, Načertanijem, Revolucijom 1848, fašizmom, jugoslovenstvom, verom, jezikom, nacijom, identitetom itd. Postojala je opravdana mogućnost da se u jednoj knjizi svrstaju radovi iz istorije Srbije, kao što je to urađeno s tekstovima iz istorije Bosne i Hercegovine. Da su tekstovi koji se odnose na istoriju Bosne i Hercegovine u *Raznolikim istorijskim spisima* poređani prema tematici odnoseći se na ove oblasti, dobili bismo još jedan takav tom, što bi bilo svrsishodnije, korisnije i smislenije. Raznovrsnost tematike mogla je biti priređivačima smetnja za uobličavanje takvog pogleda, ali bi tematsko razvrstavanje bilo prihvatljivije i korisnije.

Na posletku ovih marginalija osvrnimo se na neke teme od posebnog značaja u srpskoj povesti i Ekmečićevom tumačenju. Jedna od njih je *Srpska revolucija*, kojoj je Ekmečić posvetio posebna poglavlja u svojim knjigama – *Stvaranje Jugoslavije* i *Dugo kretanje između klanja i oranja*. Jednom oformljeno mišljenje Ekmečić više nije menjao, već ga je upotpunjavao i tumačio shodno potrebama naučnih skupova i drugih saopštenja. Ekmečić je Srpsku revoluciju sveo na vreme Prvog i Drugog ustanka (1804–1815). On je češće koristio termin „Srpska revolucija 1804“, ali je samo na jednom mestu ostavio mogućnost da ona nije okončana 1815. godine. Evo te rečenice: „Karađorđevom smrću Srpska revolucija je ostala nedovršena“.⁴² Vešto je izbegavao da se izjasi o njenom kraju, što je bitno uticalo na njega da se ne pozabavi problemom ukidanja feudalizma u Srbiji.

I pored rečenog, zapaža se da niko nije, od Leopolda Rankea do danas, tako visoko ocenio značaj Srpske revolucije kao Ekmečić: „Srpska revolucija 1804–1815. je bila *najznačajniji događaj u celoj srpskoj istoriji*“ (podvukao – R. Lj).⁴³ I: „Glavna tekovina Srpske revolucije 1804–1815. je u tome što su *Srbi konačno dobili otadžbinu*“ (podvukao – R. Lj).⁴⁴ U ovoj slavnoj srbijanskoj epopeji, on je prikazao i njenu nacionalnu i njenu socijalnu stranu. Slabost ove tvrdnje je u tome što je revoluciju završio 1815, a feudalizam je konačno ukinut tek 1835. godine.⁴⁵

Osvrnimo se na najbolnije pitanje iz srpske i jugoslovenske povesti – jugoslovensku ideju, nastanak i nestanak Jugoslavije. Koliko su tačne, prihvatljive i održive Ekmečićeve ideje o jugoslovenstvu i Jugoslaviji? I, čini se, važnijim od navedenog, da li je Ekmečić, baveći se ovim pitanjem, protivrečio sebi, nesvesno, kao zaljubljenik u integralno jugoslovenstvo? Jesu li emocije nadvladale nepristrasnost istoriografa? Evo nekoliko njegovih ključnih stavova:

⁴² M. Ekmečić, „Dugo kretanje između klanja i oranja“, u: *Sabrana dela*, knjiga 5, 244.

⁴³ M. Ekmečić, „Dugo kretanje između klanja i oranja“, u: *Sabrana dela*, knjiga 5, 245.

⁴⁴ Milorad Ekmečić, „Raznoliki istorijski spisi“, u: *Sabrana dela*, knjiga 13, 338.

⁴⁵ Ekmečić je napisao pet radova o Srpskoj revoluciji i svi su štampani u *Sabranim delima*. Najinspirativniji je „Evropski okviri i karakter Srpske revolucije 1804–1815“, M. Ekmečić, „Raznoliki istorijski spisi“, u: *Sabrana dela*, knjiga 13, 273–340. Opširnije o ovoj temi: Radoš Ljušić, *Tumačenja Srpske revolucije u historiografiji 19. i 20. veka* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1992), 57–65.

„Borba za narodno ujedinjenje srpskog naroda je bila poistovećena sa borbom svih jugoslovenskih naroda za oslobođenje od strane zavisnosti“;⁴⁶

„Srbija je 1914. vodila jedan istorijski sudbonosni rat za cijelu svoju budućnost“;⁴⁷

„Ujedinjenje Jugoslavije kao krajnji cilj srpske istorije“;⁴⁸

„Dizao se jedan narod [jugoslovenski] kao spomenik minulim vjekovima“;⁴⁹

„Ujedinjenje 1918. bilo je Pirova pobjeda srpskog naroda“;⁵⁰

„Srbi u vreme agonije unitarne Jugoslavije“;⁵¹

„Srbi u vreme agonije federativne Jugoslavije, 1945–1992“;⁵²

„Slabljenje nacionalizma kroz novo jugoslovenstvo nas jedino vodi u Evropu“;⁵³

Šta se sudbonosno desilo u Srbiji da se od *ideje srpskog ujedinjenja* pređe 1914. godine na ideju *jugoslovenskog ujedinjenja*? Niko u historiografiji nije dao zadovoljavajući odgovor na ovo pitanje, kojem bi morala da se posveti posebna monografija. Nemačka, Austro-Ugarska i druge države, čak i saveznice, optuživale su Srbiju za „velikosrpsku propagandu“ i „srpsku megalomaniju“, i uvek su mislile samo na srpsko ujedinjenje, ne i jugoslovensko. Otuda bi se izveo zaključak da pod Velikom Srbijom nisu podrazumevali Jugoslaviju. Spolja nismo imali podršku ni za stvaranje Velike Srbije, ni za stvaranje Jugoslavije, već samo za njeno proširenje. Unutar Srbije samo je deo elite bio za Jugoslaviju, ne i narod, dok su za Veliku Srbiju bili i elita (ili njen veći deo) i narod. Bez sumnje, skoro sve je upućivalo srpske političare i državnike na ujedinjenje srpskog naroda, ne i jugoslovenskih. A 1918. godine stvorena je Jugoslavija!

Jugoslavija je najplemenitija državna tvorevina na Balkanu svih vremena, ubrajajući tu i sva svetska carstva i nacionalne države koje su se prostirale na ovim prostorima. Na žalost, Jugoslavija nije bila duga veka, tri puta se raspadala za 73 godine svoga postojanja. Bila je kraćeg veka za 14 godina od jednog od njenih najodanijih povesnika. U monarhističkom periodu nju je održavala dinastija s Karađorđevićima, u komunističkom dobu nju je čuvala Komunistička partija s Titom. Onu malu Jugoslaviju (Srbiju i Crnu Goru), jedan narod u jednoj državi, a potom jedan narod u dve države, nije mogla da spase Socijalistička partija i Slobodan Milošević.

Da ova plemenita tvorevina nije imala budućnost, može se zaključiti i iz Ekmečićevih historiografskih shvatanja. Njegove slavopojke o Jugoslaviji i jugoslovenstvu brzo su se topile. On je to shvatao i napisao, s tugom i bolom

⁴⁶ Milorad Ekmečić, „Dijalog prošlosti i sadašnjosti“, u: *Sabrana dela*, knjiga 10, 576.

⁴⁷ M. Ekmečić, „Ratni ciljevi Srbije“, u: *Sabrana dela*, knjiga 2, 342.

⁴⁸ *Isto*, 143.

⁴⁹ *Isto*, 269, 302.

⁵⁰ M. Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 2“, u: *Sabrana dela*, knjiga 4, 1039; M. Ekmečić, „Dugo kretanje između klanja i oranja“, u: *Sabrana dela*, knjiga 5, 458.

⁵¹ M. Ekmečić, „Dugo kretanje između klanja i oranja“, u: *Sabrana dela*, knjiga 5, 475.

⁵² *Isto*, 627.

⁵³ M. Ekmečić, „Raznoliki istorijski spisi“, u: *Sabrana dela*, knjiga 11, 573.

jednog ideologa jugoslovenstva, pre svega iskazujući ih sintagmom „Pirova pobjeda“, a potom sintagmama „agonija unitarne Jugoslavije“ i „agonija federativne Jugoslavije“.

Ako tome dodamo njegovo očigledno preterivanje, ni u čemu utemeljeno, da je Srbija ratovala u Prvom svetskom ratu „za cijelu svoju budućnost“, da je „ujedinjenje Jugoslavije krajnji cilj srpske istorije“, da je program srpske Vlade „izvirao iz jugoslovenske orijentacije srpskog javnog mišljenja i cijele srpske kulture“, i da više ne nabrajamo, očigledno je da je povesnik Ekmečić bio u zabludi i da su njegove misli bile neusklađene, a jake. On je dobro znao za „bolesnika na Bosforu“ (Tursku), a sam je pisao za Austro-Ugarsku da je „bolesan organizam.“⁵⁴ A poznato je bilo i njemu da su se viševekovno Osmansko i Habzburško carstvo raspali po jednom, a Jugoslavija čak tri puta! Jugoslavija je bila bolesna od svog početka i bolovala je sve do kraja postojanja. Najplemenitija državna tvorevina u Evropi, a neizlečivi bolesnik!

Kada bismo zanemarili sve ostale, više ili manje, važne probleme, i posvetili se samo ovom, srpskoj historiografiji potreban je najmanje jedan moderan Ilarion Ruvarac da raščisti srpske zablude o Jugoslaviji. Srbi moraju konačno da procene koji je od dva državotvorna pravca bio potrebniji i korisniji srpskom narodu: obrenovićevski (mirnodopski i diplomatski, Srbija na prvom mestu) ili karađorđevićevski (ratni i herojski, Jugoslavija umesto Srbije)? Baveći se Jugoslavijom i jugoslovenstvom Srbi su zanemarivali i potcenjivali sopstvenu prošlost, a uzdizali onu koja nije imala budućnost. Milan Kašanin je u pravu kada je pisao da nema primera „da su nečiji istoričari tako umanjili veličinu prošlosti svoga naroda kao srpski istoričari.“⁵⁵

Ne upuštajući se u državotvornu vertikalnu srpskog naroda, iako je reč „državnost“ često koristio, Ekmečić je samo jednom zašao u ovaj problem tvrdeći za kneza Miloša da je bio „redak Srbin kome se nije žurilo“. Potom je smislilo i sintagmu da nije bio „brži od istorije“,⁵⁶ što sam shvatio i tumačio kao da je bio „sporiji od događaja“.⁵⁷ Stvaranje Jugoslavije bilo je trčanje pred rudom!

Milorad Ekmečić je bio raspet između jugoslovenstva i srpstva, u prvo je verovao i bio ubeđen da je najbolje rešenje za sve jugoslovenske narode, u drugo je prisilno verovao i nije bio ubeđen u njegovu budućnost. Jugoslovenstvo je iz doba njegove mladosti i zrelosti, srpstvo je iz doba njegove starosti. Ako je prvo došlo prerano, drugo je sasvim sigurno pristiglo prekasno. *Srbi na istorijskom raskršću* (1999, 2021) je zbornik radova sa samo dva priloga o srpstvu od 17 priloga („O jedinstvu srpskog naroda danas“ i „Srpski duhovni prostor na razmeđu stoleća“).⁵⁸ Ta činjenica govori dovoljno da se zablude o jugoslovenstvu nije nikada odrekao.

⁵⁴ M. Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 1“, u: *Sabrana dela*, knjiga 3, 59.

⁵⁵ Milan Kašanin, „Nauka i viteštvo“, *Letopis Matice srpske*, knj. 399, 5, (1967), 477–478, 481, 483, 486.

⁵⁶ M. Ekmečić, „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 1“, u: *Sabrana dela*, knjiga 3, 261.

⁵⁷ R. Ljušić, *Knez Miloš – državotvorni vladar*, 374.

⁵⁸ Milorad Ekmečić, *Srbi na istorijskom raskršću* (Beograd, Srpska književna zadruga, 1999), odnosno u: *Sabrana dela*, knjiga 8.

Prihvativši ideju Vladimira Ćorovića da smo proživeli više istorije nego što smo bili sposobni da je svarimo, oglasio se žalom: „Gašenje jugoslovenske ideje u našoj najnovijoj istoriji nije došlo jedino od brojanja mrtvih nad otvorenim jamama iz hrvatskog genocida 1941, nego i zbog nezadrživog trijumfa lažne istorijske svesti da Jugosloveni nisu jedan narod“.⁵⁹

I, dodajmo, još, iskazanu sumnju u neuspelu jugoslovensku politiku Srbije: „Srpski je narod istorijski osuđen da plati račun za neuspeli eksperiment stvaranja demokratske Jugoslavije. On je u to uložio glavnu energiju u dva veka trajanje njegove istorije“.⁶⁰ Da li je Ekmečić ovim zaključkom, pisanim u Sarajevu 1991. godine, iskreno ili neiskreno, pokrio svoje jugoslovenstvo i ukazao na promašen put srbijanske politike u poslednja dva veka?

Kakva bi se poruka izvukla iz njegovih dela? Rečju, Ekmečić je želeo i pravdao ono što je propalo, a ono što je preostalo od srpstva nije mu bilo po volji, pazeći se da to javno ne saopšti.

Knjige Milorada Ekmečića imale su više izdanja, jedna od njih čak sedam, što je najbolje merilo njihove vrednosti. Posle Slobodana Jovanovića on je prvi istorik čija su *Sabrana dela* publikovana, u saradnji Pravoslavne reči i Arhiva Vojvodine. Njihov zajednički napor vredan je izdavački poduhvat. Ako je ijedan savremeni srpski povjesnik zasluživao izdanje *Sabranih dela*, zasigurno je to Milorad Ekmečić. Izdavačima pripadaju sve pohvale za opremu knjiga, u svakom pogledu dostojnu ovom velikanu srpske historiografije. Samo pregledom sadržajne *Bibliografije*, koju je sastavila Slavica Merenik, dovoljno je da se stekne takav utisak.

Knjige i zbornici radova su štampani i latiničkim i ćiriličkim pismom, odnosno onim pismom na kojem su prvi put publikovani. Tekstovi su pisani ijekavicom i ekavicom, onako kako ih je autor predavao u štampu: jedan od njih prvi put se pojavio ijekavicom, drugi put ekavicom. U početku je to bila ijekavica (s manjim izuzecima), potom ekavica, posle prinudne seobe u Beograd. Čak se i u ovim pitanjima, katkad formalnim, a katkad suštinskim, osećao Miloradov duh jugoslovenstva.

Ako je jedan vrstan intelektualac, pun znanja, bio u tako dubokoj zabludi o budućnosti jugoslovenstva i Jugoslavije, šta reći za običan svet oskudnog znanja i obrazovanja? Jedan od najodanijih *Jugo-Srbina* nije bio uspeli putokaz srpskom narodu tokom 19. i 20. stoleća. Kroz takav svetlokrug Milorada Ekmečića kretala se srpska povjesnica između „rala i puške“, odnosno „klanja i oranja“, od Marka Kraljevića do Slobodana Miloševića.

⁵⁹ M. Ekmečić, „Raznoliki istorijski spisi“, u: *Sabrana dela*, knjiga 11, 541.

⁶⁰ *Isto*, 577.

REFERENCE

- Aleksić, Jovan J. „Život i delo Milorada Ekmečića (1928–2015)“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Prištini, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, Kosovska Mitrovica, 2021.
- Andrić, Ivo. *Eseji i kritike II*. Beograd: Štampar Makarije, 2011.
- Čubrilović, Vaso. *Bosanski ustanak 1875–1878*. Beograd: Službeni list SRJ–Balkanološki institut SANU, 1996.
- Ćorović, Vladimir. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Narodno delo, 1933.
- Ćorović, Vladimir. *Istorija srpskog naroda*. Beograd: BIGZ, 1989. Priredili i predgovor napisali Radoš Ljušić i Rade Mihaljčić.
- Ekmečić, Milorad. „Dijalog prošlosti i sadašnjosti“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 10. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Dugo kretanje između klanja i oranja“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 5. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Ratni ciljevi Srbije“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 2. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Razni istorijski spisi“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 12. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Raznoliki istorijski spisi“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 11. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Raznoliki istorijski spisi“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 13. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Srbi na istorijskom raskršću“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 8. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Srbi na istorijskom raskršću“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 9. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 1“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 3. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, knjiga 2“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 4. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. „Ustanak u Bosni 1875–1878“. U: *Sabrana dela Milorada Ekmečića*, knjiga 1. Novi Sad: Pravoslavna reč – Arhiv Vojvodine, 2021.
- Ekmečić, Milorad. *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istoriju Srba u novom veku (1492–1992)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2007 (drugo dopunjeno izdanje 2008).
- Ekmečić, Milorad. *Srbi na istorijskom raskršću*. Beograd, SKZ, 1999.
- Ekmečić, Milorad. *Srbija između srednje Evrope i Evrope*. Beograd: Politika–BMG, 1992.

- Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, I–II. Beograd: Prosveta, 1989.
- Elezović, Dalibor. „O Srbima u Novom veku“. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XXXVII, (2007), 525–529.
- *Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike, Polemike u jugoslovenskim časopisima 1973. i 1976.* Priredio Božidar Jakšić. Sarajevo–Beograd–Zagreb: Buy Book – Most art Jugoslavija – Srednja Evropa, 2022.
- *Istorija srpskog naroda*, tom V i VI. Beograd: Srpska književna zadruga, 1981, 1983.
- Kašanin, Milan. „Nauka i viteštvo“. *Letopis Matice srpske*, knj. 399, 5, (1967), 477–486.
- Kraljačić, Tomislav. „Naučno djelo Milorada Ekmečića“. *Godišnjak društva Bosne i Hercegovine*, br. 39, (1988), 7–12.
- Ljušić, Radoš. „Apostol srpske historiografije Andrej Mitrović (1937–2013). Sećanje na profesora i kolegu“. U: Ljušić Radoš, *Angažovana historiografija 3.* Beograd: Filozofski fakultet, Centar za srpske studije, 2016, 153–171.
- Ljušić, Radoš. *Knez Miloš, državotvorni vladar.* Novi Sad, Pravoslavna reč, 2021.
- Ljušić, Radoš. *Kneževina Srbija 1830–1839.* Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986.
- Ljušić, Radoš. *Srpska državnost 19. veka.* Novi Sad: Prometej, 2022.
- Ljušić, Radoš. *Tumačenja Srpske revolucije u historiografiji 19. i 20. veka.* Beograd: Srpska književna zadruga, 1992.
- Nikoliš, Gojko. *Korijen, stablo i pavetina.* Beograd: Nolit, 1988.
- *Novija istorija srpskog naroda.* Dušan Bataković, Milan St. Protić, Nikola Samardžić, Aleksandar Fotić. Beograd: Naš dom, 2000.
- Radojević, Mira. „Povodom spomenice Milorada Ekmečića“. *Tribina Biblioteke SANU*, VII, br. 7, (2019).
- Slijepčević, Pero. *Beletristički radovi i prepiska.* Banja Luka, Beograd: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Svet knjige 2013.
- Slijepčević, Petar. „Beli kralj“. *Prosveta almanah za godinu 1918.* Ženeva, 1918.
- Vojvodić, Mihailo. „Milorad Ekmečić (1928–2015)“. *Glas SANU*, Odeljenje istorijskih nauka, tom 428, knj. 18, (2018), 1–8.

RADOŠ LJUŠIĆ, PhD, Full Professor
Retired Professor of the Faculty of Philosophy in Belgrade
Belgrade, Republic of Serbia
rados.i.ljusic@gmail.com

YUGOSLAVHOOD AND SERBHOOD OF MILORAD EKMEČIĆ
(MARGINALS ON THE OCCASION OF HIS COLLECTED WORKS)

Summary

The article provides a critical review of the collected works of renewed Yugoslav and Serbian historian and professor Milorad Ekmečić (1928-2015), which were published in 2021 in fifteen volumes. Author analyses Ekmečić's key historiographical works and monographs, and points at Ekmečić's continuity of his perception and representation of the Yugoslavhood during the most of his career. The article lists Ekmečić's key points on the Yugoslav idea and Yugoslavism, as well as his changes to the Serbhood or exclusive Serb national idea after his forced movement to Belgrade during the early stages of war in Bosnia, 1992. It remains the key question that regardless of such obvious erudite approach in his works, Ekmečić missed to foresee the tragic faith of Yugoslav idea and the Yugoslav state as such. The article also points to one of the still ongoing dilemma on the war aims of the Kingdom of Serbia in the beginning of the First World War in 1914, which was the main subject of one of the Ekmečić prominent monograph. Did Serbia enter the Great War with the aim of uniting the whole Serbian nation or uniting all of the Yugoslav nations? The author also points that Ekmečić had a different chronological perception of the Serbian Revolution. It started in 1804 with the First Serbian Uprising and finished with the cease of feudal order in Serbia that occurred in 1835. It was the outcome which meant so much to the Serbs in the Principality of Serbia, liberated from Turks, which Ekmečić missed to note in his works.

KEYWORDS: Milorad Ekmečić, Yugoslavia, Yugoslavism, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Serbian Revolution, Collected Works of Milorad Ekmečić